

Фразеалогія vs. Афарыстыка (Да праблемы катэгарыяльнага размежавання фразеалагічных і афарыстычных адзінак мовы)¹

Я. Я. ІВАНОЎ

Для фразеалогіі як асобнай лінгвістычнай дысцыпліны заўсёды актуальным было і застаецца пытанне вызначэння яе аб'ёму. У залежнасці ад таго, паводле якой дыферэнцыйнай прыкметы (ці пэўнага іх набору) фразеалагізм кваліфікуецца як катэгарыяльная адзінка мовы, межы фразеалогіі альбо вельмі звужаюцца (напрыклад, толькі да спалучэнняў-ідыём), альбо занадта пашыраюцца (нярэдка да ўсіх без выключэння звышслоўных спалучэнняў, што ўзнаўляюцца ў маўленні). Адпаведна гэтаму традыцыйна прынята размяжоўваць фразеалогію ў “вузкім” і ў “шырокім” сэнсе, у тым ліку і зыходзячы з проціпастаўлення адзінак, эквівалентных па сваёй граматычнай структуры прэдыкацыйным або непрэдыкацыйным словазлучэнням, дзе рэалізаваны перш за ўсё звязаныя значэнні слова (фразеалагізмаў-ідыём і фразеалагічных спалучэнняў – уласна “фразеалагізмаў”), адзінкам, пабудаваным па мадэлях сказаў (т.зв. “устойлівым фразам”) [8, с. 560].

Калі “звужэнне” аб'ёму фразеалогіі дэтэрмінуецца ў сучаснай лінгвістыцы пераважна мэтай адшукаць для фразеалагічных адзінак “сваё месца” у сістэме мовы, то межы фразеалогіі ў “шырокім” сэнсе акрэсліваюцца перш за ўсё праз вызначэнне таго ўніверсальнага і гаманнага, што дазваляе не толькі разглядаць усе несвабодныя спалучэнні слоў у якасці феномена мовы vs. маўлення, але і вызначыць асноўныя параметры фразеалагізма як асобнай лінгвістычнай катэгорыі. Адным з найбольш спрэчных у гэтай сувязі з'яўляецца пытанне аб уключэнні ў састаў фразеалагізмаў прыказак, прымавак, крылатых слоў і іншых устойлівых фраз камунікацыйнай прыроды, неаднатыпных па структуры і ўласцівых ім семіятычных функцыях [7, с. 559].

На фоне тэарэтычнай нявызначанасці ў фразеалогіі катэгарыяльнага статусу прыказак, прымавак і крылатых слоў на практыцы (звычайна пры складанні разнастайных фразеалагічных слоўнікаў) іх, як правіла, заўсёды адрознівалі ад іншых несвабодных спалучэнняў слоў фразеалагічнай прыроды. Такое размежаванне, дарэчы, было пашырана яшчэ задоўга да з'яўлення самой “фразеалогіі” як лінгвістычнай дысцыпліны. У прыватнасці, ужо ў XVI стагоддзі вядомым французскім філолагам Анры Эсцьенам прыказкі адназначна кадыфікаваліся як самастойны аб'ект фразеаграфіі [4, с. 68–69]. Паказальна ў гэтай сувязі, што менавіта эмпірычнымі патрэбамі вывучэння мовы (а дакладней, у галіне рускага лінгвакраіназнаўства) было выклікана ў свой час асэнсаванне прыказак, прымавак і крылатых слоў як спецыфічных моўных адзінак – “афарызмаў” і іх апісанне не ў тэрмінах фразеалогіі [1; 2].

Пад “афарызмамі” у лінгвакраіназнаўчым сэнсе пачалі разумецца “ўстойлівыя выслоў'і, у якіх змешчана абагульненая і скончаная думка” [5]. Іх знакавы характар як “страявых элементаў маўлення, альбо (гэга тое ж самае) элементаў мовы” [2, с. 72] тлумачыўся, зыходзячы з ізаморфнасці афарызма па структуры і спосабах функцыянавання іншым моўным адзінкам – перш за ўсё словам і фразеалагізмам. Прынцыповае ж адрозненне афарызмаў ад фразеалагізмаў пры вызначэнні т.зв. “афарыстычнага ўзроўню мовы” [2, с. 72–74] вызначала-

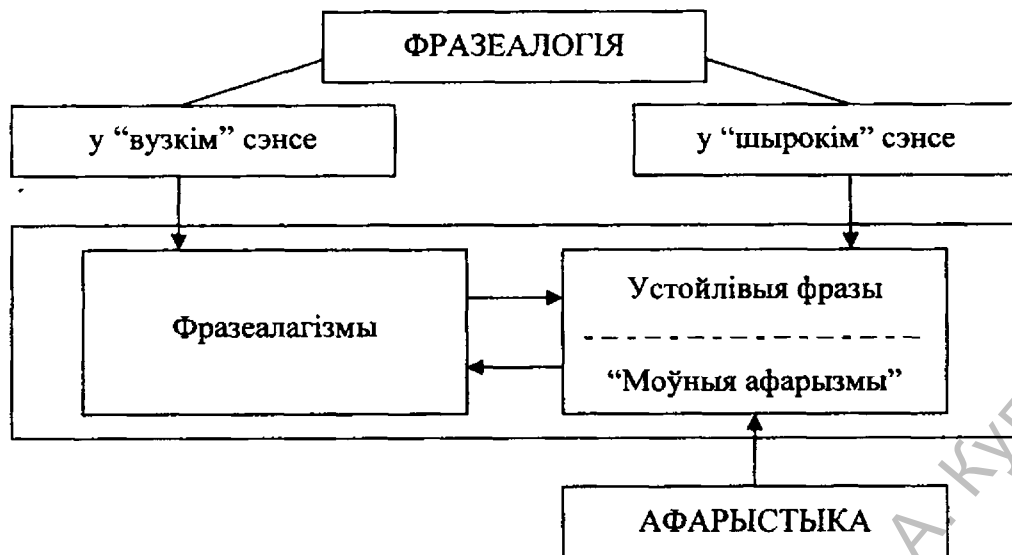
¹Даследаванне выканана пры фінансавай падтрымцы Чэшскага аддзялення Міжнароднага навуковага фонду RSS/OSSF (грант № 148-2000).

ся ў лінгвакраізнаўстве паводле (а) супрацьпаўстаўлення іх семантыкі (кожнага паасобку) семантыцы слова і (б) гетэрагеннасці сінтаксічных формаў яе адлюстравання для кожнага з іх. Аднак на падставе аналагічных крытэрыяў у межах уласна фразеалогіі традыцыйна вызначаецца “вузкае” і “шырокае” разуменне яе аб’ёму, таму адрозненне “моўных афарызмаў” ад фразеалагізмаў не набывае тут дэклараванага “ўзроўневага” характару (параўн.: “...не з’яўляючыся эквівалентам слова, а будучы эквівалентам цэлага апавядання, апісання падзей і ўяўляючы сабой скончаную фразу з прамым значэннем, прыказка не можа лічыцца фразеалагізмам у гэтым вузкім [вылучана намі – Я.І.] сэнсе слова” [9, с. 202]).

Вылучэнне прыказак, прымавак і крылатых слоў з корпуса фразеалагічных адзінак у якасці “моўных афарызмаў” і вызначэнне асобнага месца апошніх у сістэмна-ўзроўневай іерархіі “вышэйшых” адзінак (higher units) мовы тэарэтычна не пайшло, па сутнасці, далей вырашэння ўтылітарных праблем лінгвакраізнаўчай (resp. “лінгвадыдактычнай”) інтэрпрэтацыі мовы: (а) яшчэ раз у практычных мэтах “упарадкаваць” само разуменне аб’ёму фразеалогіі і (б) тэрміналагічна і тэарэтычна “аб’яднаць” за яе межамі прыказкі, прымаўкі і крылатыя словы (безадносна іх магчымых семантычных і структурных адрозненняў) у адну лінгвістычную катэгорыю – “моўныя афарызмы”. Аднак такое “аб’яднанне” выглядае занадта павярхоўным, таму што заснавана на побытавым ужыванні паняцця “афарызм” як усякага агульнавядомага “сціслага абагульненага выказвання” [5] без уліку як структурна-семантычнага характару самага абагульнення, так і асаблівасцей яго фармальна-моўнага адлюстравання.

Катэгарыяльная неакрэсленасць у тэрмінах лінгвакраізнаўства самага феномена “афарыстычнасці” як універсальнай спецыфічнай прыкметы моўных адзінак асобнага, нефразеалагічнага ўзроўню сістэмна-іерархічнай арганізацыі мовы не дазволіла ні апісаць афарызм у тэрмінах адпаведнага плана (“афарыстычнага” узроўню моўнай структурацыі), ні адзначна катэгарыяльна размежаваць фразеалогію і афарыстыку (як сукупнасці адпаведных адзінак) у сістэме мовы. Гэта, дарэчы, яскрава адлюстравалася на практыцы пры складанні першага ў сваім родзе лінгвакраізнаўчага слоўніка рускіх “моўных афарызмаў” [10]. У названым даведніку не толькі адсутнічае бачанне апошніх як цэласнага моўнага аб’екта (слоўнік складаецца з дзвюх абсалютна аўтаномных частак: “Русские пословицы и поговорки” і “Русские крылатые выражения”), але і – вельмі паказальны lapsus linguae! – сустракаецца значная колькасць адзінак, якія заўсёды бяспрэчна кадыфікаваліся ў русістыцы як уласна фразеалагічныя (параўн.: *Без меня меня женили, Из огня да в полымя, Сказка про белого бычка, Смех и грех, Вилами по воде писано, Демьянова уха, Тришкин кафтан, С корабля на бал, Мы пахали* і да т.п. [11]).

Існуючая тэндэнцыя лічыць усе без выключэння прыказкі, прымаўкі і крылатыя словы “моўнымі афарызмамі”, а іх корпус – асобнай моўнай падсістэмай і нават спецыфічным узроўнем структурацыі мовы, на падставе толькі іх знешніх адрозненняў як ужо “гатовых” (resp. наяўных) адзінак ад іншых тыпаў устойлівых слоўных комплексаў, без апоры на аб’ектыўныя прынцыпы сістэмнага і ўзроўневага мадэлявання з’яў мовы, па сутнасці, зрабіла афарызм квазіаб’ектам не толькі лінгвакраізнаўства, але і пачаўшага самавызначацца ў апошнія гады адпаведнага напрамку лінгвістыкі – вывучэння моўнай прыроды афарызма (альбо “лінгвістычнай афарыстыкі” [3]). Такім чынам, можна канстатаваць, што яшчэ раз (у гэтым выпадку ў тэрмінах лінгвакраізнаўства) адбылося ўжо, на жаль, звычайнае ў апісанні ўстойлівых фраз (і ўвогуле фразеалогіі [7, с. 467]) змяшэнне сістэмна-ўзроўневай арганізацыі моўных фактаў і пэўнага аспекту іх вывучэння. Інакш кажучы, былі пераблытаны паняцці пэўнай моўнай падсістэмы (і яе адзінак) і адпаведнай галіны лінгвістычных ведаў. Паводле такой відавочна неправамернай інтэрпрэтацыі “афарыстыкі”, яна на самой справе выглядае састаўной часткай фразеалогіі (у “шырокім” сэнсе), а “моўныя афарызмы” – толькі структурнай і функцыянальнай разнавіднасцю фразеалагічных адзінак у іх самым агульным разуменні (гл. схему).

Разуменне афарыстыкі (альбо лінгвістычнай афарыстыкі) як дысцыпліны не роднаснай паводле аб'екта свайго вывучэння фразеалогіі, а ізаморфнай ёй (у той жа ступені, як і лексікалогіі), вымагае рэlevantнага апісання афарызмаў у сістэме мовы як адзінак нефразеалагічнай прыроды. Пры гэтым асаблівую значнасць набывае не столькі функцыянальны аспект (апісанне ўмоў ужывання афарызма з яго выдавочна адметнымі дыстрыбуцыяй і камунікацыйным заданнем), колькі выяўленне семантычнай і структурнай спецыфікі афарызмаў і ў залежнасці ад гэтага іх здольнасці ўзнаўляцца ў маўленні ў “гатовым” выглядзе. Гэта дазволіць размежаваць афарызмы і фразеалагізмы як катэгарыяльна аўтаномныя адзінкі мовы.

Афарызмам як моўнай адзінкай трэба лічыць несвабоднае спалучэнне слоў сінтаксічна эквівалентнае сказу, у якім адлюстравана нейкая абагульненая думка, і таму семантычна эквівалентнае агульнаму суджэнню. Пад “несвабодай” тут маецца на ўвазе не дэтэрмінаванае ўзусам абмежаванне свабоды (рэгулярнасці) адбору і спалучальнасці лексічных адзінак, што звычайна назіраецца для фразеалагізаваных канструкцый (ад спалучэнняў тыпу *чорны хлеб, добры дзень* і да т.п. да спалучэнняў з высокай ступенню ідыяматычнасці і/або з некратызаванымі кампанентамі лексічнай ці граматычнай структуры тыпу *гады ў рады, лахі пад пахі, разводзіць тары-бары, сабаку з'есці, смаловы дуб* і да т.п.). Несвабода лексічна-граматычнай структуры афарызма абумоўлена перш за ўсё яго намінацыйнай непадзельнасцю ў адлюстраванні тых ці іншых заканамернасцей рэчаіснасці (або т.зв. “тыповых сітуацый” жыцця) з дапамогай спецыяльных сродкаў мовы, што звязана з унутрымоўнай спецыфікацыяй адпаведных лексічных і граматычных кампанентаў афарыстычных выказванняў.

Асноўнай катэгарыяльнай прыкметай афарызмаў з'яўляецца спецыфічнае семантычна-граматычнае афармленне суб'екта і прэдыката выказвання: семантычная форма агульнасці ліку назоўніка (і іншых іменных часцін мовы) і форма generic time дзеяслова (і яго форм). Менавіта гэта істотна адрознівае афарызмы ад іншых, неафарыстычных па сваёй семантыцы і структуры фраз, нават калі апошнія маюць функцыянальна замацаванае за імі значэнне абагульнення (напрыклад, афарызмы *Бадлівай карове бог рог не дае, Варона з куста, а пяць на куст, Думка думку паганяе, На бязрыб'і і рак рыба, Пераначуеш – болей пачуеш, Сабаку сабачая смерць, Сэрца не камень* і да т.п. выдавочна адрозніваюцца ад іншых устойлівых фраз тыпу *Да славы прагнаў ды вузкія ў плячах (К.Крапіва), Пашкадаваў воўк кабылу, пакінуў хвост ды грыву, Развязаўся мех не на смех, Свет настаў, што ні палажы, ні пастаў, Сляпы казаў, пабачым, У даўгу нібы ў шаўку* і да т.п.).

Афарызмы, будучы спецыфічна структураванай паслядоўнасцю моўных адзінак ніжэйшага ўзроўню інтэграцыі (перш за ўсё слоў і слоўных значэнняў), альбо ствараюцца ў маўленні (як індывідуальна-аўтарскія наватворы), альбо цытуюцца (як экспліцытна або імпліцытна маркіраваныя кампаненты “чужой” мовы), альбо ўзнаўляюцца (як моўныя адзінкі, пазбаўленыя якіх бы то ні было “аўтарскіх” правоў на іх). Функцыянаванне афарызмаў можа быць агульнамоўным (як вядомыя ўсім носьбітам мовы), індывідуальна-моўным (як узнаўля-

льныя ў маўленні толькі пэўнай групы носьбітаў мовы, аб'яднаных тэрытарыяльна ці сацыяльна) або індывідуальна-маўленчым (як актуалізаваньня ў мове пэўнага індывіда). Агульнамоўны і індывідуальна-моўны характар узнаўленьня таго ці іншага афарызма з'яўляецца дастатковай падставай для яго залічэння ў клас моўных адзінак, якія, у сваю чаргу, складаюць у сістэме мовы сваю ўласную падсістэму.

Abstract

Key problems of the linguistic study of aphorisms were analyzed in the article.

Літаратура

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческий план афористики // Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: (Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного) [1973]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1976. – С. 162–195.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Национально-культурная семантика языковых афоризмов [1983] // Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: (Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного) [1973]. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 1990. – С. 71–80.
3. Иванов Е.Е. Афоризм и лингвоафористика // Вопросы романо-германской и русской филологии: (Лексикология): Сб. науч. тр. / Редкол.: В.В.Лазарев (отв. ред.) и др. – Пятигорск, 1993. – С. 36–42.
4. Назарян А.Г. История развития французской фразеологии. – М., 1981.
5. Прохоров Ю.Е. Афоризм // Русский язык: Энциклопедия [1979] / Гл. ред. Ю. Н. Караулов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1997. – С. 42.
6. Телия В.Н. Фразеологизм // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М., 1990. – С. 559–560.
7. Телия В.Н. Фразеология // Общее языкознание: (Внутренняя структура языка) / Отв. ред. Б.А.Серебренников. – М., 1972. – С. 456–515.
8. Телия В.Н. Фразеология // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М., 1990. – С. 560–561.
9. Фелицына В.П. О пословицах и поговорках как материале для страноведческого словаря // Проблемы фразеологии: Исследования и материалы / Под ред. А.М.Бабкина. – М. – Л., 1964. – С. 200–204.
10. Фелицына В.П., Прохоров Ю.Е. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения: (Лингвострановедческий словарь) [1980] / Под ред. Е.М.Верещагина, В. Г. Костомарова. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1988.
11. Фразеологический словарь русского языка [1967]: Свыше 4000 словарных статей / Под ред. А.И.Молоткова. – 4-е изд., стереотип. – М., 1986.